

ODORICS FERENC – POKOL BÉLA

Vázlat a (szép)irodalom és a(z irodalom)tudomány professzionális intézményrendszereinek egybevetéséhez

Kommunikálni pedig csak a kommunikáció képes.

(Niklas Luhmann)

0. Nullhipotézis: a tudomány alrendszerének fenyegetettsége...

Az itt következő dolgozat szerzői mind közszereplői, mind tudományos tevékenységük tekintetében egymástól igen távoli, de kétség kívül némi párhuzamosságot is mutató pályáivet tudhatnak maguk mögött. A honi közélet ideológiai/politikai törésvonalak mentén az utóbbi időben oly mértékben mutatkozik megosztottnak, hogy ezen megosztottság immár az egyébként ideológiai és pártpreferenciákat nélkülözni hivatott tudomány diskurzusterébe is begyűrűzni látszik. Kivonhatja-e vajon magát ez a stratégiaiának mondott terület a mindennapi konfliktusok harcteréről? Létrejöhete tudományos együttműködés a vélt vagy valós barikádok más-más oldalán feltűnedező szakemberek között? Ezekre a kérdésekre is megkísérlünk választ találni, amikor ezeddig egymásra nem reflektáló, de hasonló problémákkal vívódó tudományos munkáink (Odorics: *Empirizmustól a KONstruktivizmusig [EIT]*¹; Pokol: *A professzionális intézményrendszerek elmélete [PIE]*) konstruktív egymásba-olvashatóságának megvalósítására vállalkozva, egy részben semleges, kevésbé szaktudományos közegben próbálunk olvasókat nyerni, oly módon, hogy ki-ki a maga szakterületének eddigi eredményeit³ egy tágabb olvasói közeg számára is emészthetővé téve, de a másik felvetéseire is reflektálva, az ilyenkor megkerülhetetlen tudományelméleti kompromisszumok felvállalása révén, hol egyikünk a maga konstruktivizmust illető bizalmatlanságát (P.B.), másikunk a konstruktivizmus luhmannita ága iránti érzéketlenségét (O.F.) volt kénytelen/képes felfüggeszteni ezen szöveg realizálhatóságának érdekében. A tudomány diskurzusának lehetőségeit illető 'nagy kérdésekre' vonatkozó konklúziók levonását azonban mindketten célszerűbbnek láttuk a tisztelt olvasókra bízni.

¹ (EIT) Cikkek sorozatának következtében az Empirizmustól a KONstruktivizmusig c. (Odorics 1996) kötetben összegződött az általam az empirikus irodalomelmélettől a radikális konstruktivizmusig megtett tudományfejlődési ív. – O. F.

² ([PIE]) Két magyarul is megjelent könyvemben fejtem ki ennek elméletét, az első (Pokol 1991) magát az elméletet viseli címként, ennek továbbdolgozott, a szociológia diskurzusterének tudományelméletét is körüljáró változata a második (Pokol 1997) – P.B.

³ (eredményei) A dolgozat első két fejezete Pokol Béla, a harmadik és negyedik Odorics Ferenc munkája.

1. A műveleti konstruktivizmus és a professzionális intézményrendszerek elmélete

1.1.1. Niklas Luhmann funkcionális (al)rendszerelmélete...

...olyan speciális feladatok ellátására szakosodott komplex világtársadalomként látja az emberi együttélés huszadik századra kialakult változatait, melyekben az egyes szegmensek számtalan nyilvánvaló és rejtett szállal kapcsolódnak egymáshoz környezetként, miközben saját fennhatósági területeiken a maturanai modellnek megfelelően rendszerként, azaz autonóm, belső szabályaik szerint szerveződnek. Ez a világinterpretáció a szocialitás⁴ alapegységének a kommunikációt tekinti. (Ami nem áll távol a magukat konstruktívnek mondó egyéb tudományelméletek, így például az *empirikus irodalomtudomány* [EIT] tárgyfeldfogásától, ahol a vizsgálódások alapegységét a kommunikátok, illetve azok materializálódott bázisai, a szövegek képezik. – O. F.) A pszichikai rendszerek (tudattal rendelkező lények: ember ek) közötti kapcsolat a radikalizált konstruktivizmus monista interpretációelméletének következtében helyeződik át a cselekvésről a kommunikációra, mely az elérhetőség módjainak függvényében Luhmann szerint három, követőinek egy része szerint négy szinten, az interakció, (a csoport), a szervezet és a társadalom szintjén játszódhat le. E dolgozat tematikáját tekintve a továbbiakban e két (Luhmann-nál egy, azaz: a) középső szint bír központi szereppel, mivel az interakció szintje csupán az éppen jelen lévők számára teremti meg a kommunikációban való részvétel lehetőségét, a társadalom szintje viszont az általában elérhető kommunikációs lehetőségekre vonatkozik, azaz az információs forradalom korában (a mindennapi gyakorlati technikai és az általánosabb, pl. nyelvi problémáktól eltekintve): világtársadalom. A szervezet és a csoport – ahol az utóbbi csak annyiban tér el az előbitől, hogy a kommunikáció formalizálódott, normatív feltételei kevésbé kikristályosodottak, azaz a kellő távolság és gyakorlat hiányában reflektálatlanok, implicitek – szintjén zajló kommunikáció a tagság megléte/hiánya révén különül el a mindennapi élet diffuzitásától. (Ennek jelentőségéről szerzőtársamnak a luhmanni modellt a professzionizálás által megteremtődő *specifikus kommunikációs szelekciókat biztosító tartós struktúrák* kikülönülése által korlátozni kívánó elmélete kapcsán lesz még szó. – O. F.)

1.1.2. Parsons médiumelméletének empirikus konkretizálása...

...során alkotta meg Luhmann azt a modellt, mely a névadója részéről eredetileg pusztán teoretikusnak szánt felvetésnek az általános elterjedtséggel járó spontán és rendszerszerűen gyakorlati megfeleltetése után immár komplex társadalomértelmezési igénnyel lépett a szociológiaelméletek sorába, s a fenn vázolt konstruktivista elemek mellett a határmegvonás fogalmának bevezetése révén, mely lehetővé tette a mindennapok során együttesen megjelenő, de triviálisan is érzékelhető alrendszerek (gazdaság, jog, tudomány, művészet) éppen érvényes határainak (rendszer/környezet) elkülönítését, s nyerte el azon immár végsőnek tekinthető formáját, amely lényegileg is eltér a parsonsi spekulatív, a cselekvést középpontba állító hagyománytól.

A médiumelmélet átvétele és továbbgondolása mellett azonban még két másik alapfogalmat is megtartott szellemi elődjének eszköztárából, ezek az inklúzió (belevonás –

⁴ (a szocialitás) A terminus itt annyiban nem azonos a társadalmisággal, amennyiben az a luhmanni etimológizáló alapozottságú tudománykonceptió szerint a más tekintetben már foglalt társadalom terminustól kíván megkülönböztetődni.

O. F.) és a differenciálódás (kikülönülés – O. F.), melyek közül az előbbi a társadalmi folyamatokban résztvevők mind sokrétűbbé váló és mind kiterjedtebb „mozgósításáról” ad képet (egyre több triviálisan is regisztrálható alrendszer logikájának megfelelően szerveződő eseménynek lesz a társadalom egyre nagyobb hányada akarva, akaratlanul is részese), míg az utóbbi a funkcionálisan mind inkább elkülönülő alrendszerek belső önszerveződésének bemutatására szolgál (az alrendszerek igyekeznek pusztán saját belső elemeikből építkezve, önnön belső törvényeik szerint tovább [ön]épülni – O. F.).

1.1.3. A társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülése

Luhmann-nak a parsonsi médiumelméletet finomítva, s azt a bináris kódok/univerzális értékduálók rendszerével kibővítve sikerült megragadnia az egyes alrendszerek differenciálódásának (kikülönülésének – O. F.) folyamatát, minek során a gazdaság és a jog alrendszerének működését illetően azzal a meggyőző értelmezéssel állt elő, amely az első esetében az eredeti médium, a pénz helyébe a kifizetést tette, s a rentábilis/nem rentábilis bináris kóddal egészült ki, a jogrendszer továbbgondolása kapcsán pedig az addig megválaszolatlan politika ciklikusan megújuló terrénuma is megnyugtató interpretációt nyert a hatalom médiuma melletti kormányra kerülni/ellenzékben maradni ’motivációs’ értékduál révén.

1.2. Luhmann diffúz médium- és kódelméletének professzió alapuló korlátozása: a professzionális intézményrendszerek elmélete (PIE).

Hosszas tanulmányozás után elvettem a mester által atomizáltnak ítélt, a szocialitás mind a három (négy) szintjén egyaránt, s többnyire egyszerre érvényesülni kívánó, egymásba mosódó alrendszerekkel operáló komplex társadalom elméletét, s figyelmeimet a szocialitás már említett *specifikus kommunikációs szelektiókat biztosító tartós struktúráinak* kikülönülésére koncentráltam. (Igy megkerülhette a konstruktivizmus szerinte nem elég biztos lábakon álló építményének a mindennapi kommunikációban létrejövő, átláthatatlanul diffúz képződményeit – O. F.) Vizsgálódásaimnak fókuszában ezek után immár csak a professzionálisnak tekinthető, szervezetileg jól elkülönült, egy-egy univerzális értékduál mentén rögzült (intézményesedett) társadalmi érintkezések maradtak meg, azaz az alrendszerek azon felsőbb rétegei, melyekben a résztvevők jól szelektáló (értékelő, jutalmazó vagy szankcionáló) kiválasztási mechanizmusok rekrutációs és szocializációs ’munkája’ után fejthetnek csak ki tevékenységet, vagy hasonló folyamaton átesett szakemberek (tagok) kalauzolása mellett lehetnek az önszerveződés magas fokán álló alrendszerek eseményeinek tevőleges/kompetens részesei.

2. A művészet és a tudomány mint professzionális intézményrendszerek

2.0. A művészet és a tudomány intézményrendszereinek alávetettsége és közvetítettsége

A rendszerelmélet egyik sarokpontja, hogy a differenciálódott, na jó: kikülönült terület a társadalom többi alrendszerének eseményeit csak a saját értékduáljának prizmáján átengedve képes be/átépíteni (identikussá tenni – O. F.)⁵. Van viszont két olyan „domináns” alrendszer, melyek értékduáljai felülírják ezt az elképzelést, s a kettős ra-

⁵ ([identikussá tenni]) V.ö.: Kulcsár Szabó Emő 1995 7-15.

cionalitás elvének megfelelően érvényesítik értékduáljukat a többi alrendszer terrénján is. Ezek a gazdaság és a jogrendszer. Az utóbbi működése alól (elvben – O. F.) senki sehol és soha nem mentesülhet, hiszen ha bárki is megpróbálná, a jogrendszer erre specializálódott szervezetei igyekeznének betartatni vele a hatályos jogszabályokat, illetve felelőségre vonnák azok be nem tartása esetén. A rentabilitás figyelembe nem vétele kellő (ön)legitimáló képesség segítségével elkendőzhető, de ennek következtében az alrendszer autonómiája sérül, hisz működése kiszolgáltatódik a hatalom médiuma által működtetett politika alrendszerének a kormányon lenni/ellenzékbe kerülni dilemmájában rövidtávú előnyök elérése érdekében távlati célok kockáztatásának vállalására is hajlamos logikájának. Ezek a kísérletek az idegen médiumok hatása alóli mentesülésre szerintem nagyban torzíthatják mind a művészet, mind a tudomány alrendszerében résztvevők reputációs mutatóit. A megbecsültség indexe azonban más okból is 'torzulhat'⁶.

A professzionális intézményrendszerek eseményeit a nem szakosodott, pusztán „érdeklődő cselekvők” a maguk diffúz kommunikációik során – ha nem hajlandók, vagy nem képesek elég időt és energiát a professzionális kódjai éppen aktuális működési feltételeinek megismerésére szánni – csak ún. közvetítő-popularizáló eljárások redukált értelmezései révén léphetnek kapcsolatba az alrendszerekben zajló, mediatisztált folyamatokkal. Ezek azonban nem minden esetben azonos módon fejtik ki hatásukat, hisz amíg a művészet területén a népszerűsítő eljárások inkább elfogadhatóknak (legitimáló erejűnek) tetszenek a professzionális perspektívájából képzetlennek (naivnak – O. F.) minősülő műértelmezőknek, addig a tudományos kérdések tekintetében kevésbé kívánják magukat a közvetítő mechanizmusok vezetésére bízni, s inkább hajlandóak „elismerni” az alrendszer kompetenciáját, azaz véleményük kialakításakor inkább tisztelgetben tartják az eredeti reputációs rangsort. (Az igazság és a tudományosság összetartozásának mítosza továbbra is kikezdehetetlennek látszik. – O. F.)

2.1. A művészet médiuma: a stílus, és értékduálja: a szép/csúf

A luhmanni életmű csak érintőlegesen, néhány szövegecske erejéig⁷ foglalkozik a művészet alrendszerével. A mester a tágabb értelemben vett (identikus módon magába épített világértelmezést – akár ideológiát is – magában foglaló) stílust teszi meg a művésziességet időben egybefogó, szimbolikus közvetítőeszközzé. Ehhez társul értékduálként a megformáltságra fókuszáló szép/csúf kettőse. Jelentős eltérés még a többi alrendszer értelmezéséhez képest azon meglátása, hogy a műalkotások esetében a rendszerből (pl. szöveg) kell megteremtteni a műértelmezés⁸ során magát a környezetet⁹ is.

⁶ ('torzulhat') Torzuláson itt az értékduálók belső logikájának teljes mértékben való érvényre nem jutása értendő, s nem egy ideális (normatív) állapottól való eltérés kárhozatása.

⁷ (néhány szövegecske) Pl.: Luhmann 1996, u.ő. 1981: Ist Kunst kodierbar?, ahhoz képest, hogy például a jogrendszernek köteteket szentelt, ez nem nevezhető elmélyült érdeklődésnek.

⁸ (a műértelmezés) A konstruktivizmus monisztikus tudásszemléletének megfelelően az érzékszerveken keresztül közvetítendő világ ('valóság') csak interpretációk láncolatán keresztül elérhető a pszichikai rendszerek számára (ennek mikéntje a pszichológia tárgyát képezi), világinterpretációinkról viszont kommunikációs kísérleteink révén próbálhatjuk meg orientálni embertársainkat. (Én itt szükségesnek látom retorikusan is elkülöníteni a művészetek értékduálját mentén artikulálódott kommunikátbázisokhoz [műalkotások, szövegek] kapcsolódó műértelmezéseket és az ezektől eltérő módon artikulálódó kommunikátbázisokhoz

2.2. *A tudomány médiuma: a ..., és értékduálja: az igaz/hamis*

A tudomány esetében, amely korántsem tekinthető parciális érdeklődésre számot tartó területnek – nem csoda, hisz az elméletek alkotásával idejüket múlatók többsége tudósnek mondja magát –, a szakirodalom nem nevez meg egyértelmű médiumot, ám az intézményesülést lezajlottnak tekinti, s az igaz/hamis kódjai köré véli szerveződni. Az egymással versengő tudományos konstrukciók mára általánosan elfogadottá, közhelyszerűen 'normatívává' vált nézetéből (Ez lenne az 'interparadigmatizmus' paradigmája? – O. F.) én arra következtetek, hogy a tudomány alrendszerének képződményeit térben és időben valamiféle, az innovatív kompetencia ([meg]újító hozzáértés) fogalomkörében keresendő, cseremédiумmal lehetne nevesíteni, hisz az igaz/hamis kettőse csak úgy tud érvényesülni, ha a tudomány mindennapi gyakorlatában tevékenykedő ágenseket igen alapos rekrutációs, s nem ritkán hosszadalmas szelekciós eljárásoknak veti alá, miközben megköveteli tőlük, hogy amennyiben a pályán (azaz az alrendszeren belül) kívánnak maradni, akkor bizonyos időközönként tudományos/kutatási eredményeket produkáljanak¹⁰.

2.3. *A tudomány és a művészet értékduáljainak 'kiterjesztése'*

A tudomány professzionális intézményrendszerének belső (autopoietikus) sajátosságait firtató szakterület, a tudományelmélet(ek) legkedveltebb időtöltésének mindmáig¹¹ a paradigma és a legitimitáció mibenlétének taglalása látszik, melyek érvényességét igyekszik általánosítani, s a szaktudományok által elfogadtatni. Itt azonban a folyamat 'önmozgása' nem áll meg: a paradigmáknak a közvetítő-popularizáló eljárások révén történő általánosítása a mögöttük megbúvó ideológiák kimerevedéséhez vezet. Ezek felvevőpiacát a tömegkommunikáció és a politika professzionális intézményrendszere alkotja, s innen kerül át az ideológia a mindennapok diffúz kommunikációiba, hogy immár egy másik szinten (és formában) szolgálhasson (más) legitimitációs eljárásokat.

3. *Az irodalom professzionális intézményrendszere*

3.0. *Alrendszerek szorításában: interregnum*

A szaktudomány sajátos 'kettős racionalitású' térnyerésének lehetünk tanúi a kilencvenes évek magyar nyelvterületen zajló 'irodalomtudományos' gyakorlatában. Amíg a tudomány univerzális értékduálja az előbb vázolt módon közvetítődik és terjed szét a szocialitás különböző szintjein, addig a művészetek (főként az irodalom) ön-

'tartozó' [világ]értelmezéseket – ezt gyakorlati célból teszem [ne keveredjen], elméletileg nem látom védhetőnek. – O. F.)

⁹ (rendszerből a környezetet) L. Luhmann 1996.

¹⁰ (eredmények produkálása) Ha ez valakinek nem megy, akkor még nem rekesztődik ki automatikusan az őt foglalkoztató szervezetből, csak az alrendszerből, hisz még mindig nyitott előtte az oktatói pálya, vagy a normál tudományos gyakorlat. (A tudományos eredményeket közvetítő, népszerűsítő előadóként, esetleg a paradigma alakulásába bele szólóni nem tudó/akará fogaskerékként megmaradhat a gépezetben. – O. F.)

¹¹ (mindmáig) Természetesen Kuhn paradigmatikus műve óta. V.ö.: Kuhn 1984.

azonosságának keresése a befogadásra látszik redukálni a művésziesség (az irodalmiság) mibenlétnek 'lényegét', s ehhez az őt az igaz/hamis kompetenciája révén legitimálni hívatott/képes szaktudományok ('[képző]művészettudomány, irodalomtudomány, színháztudomány') elméleti tapogatózásait is mozgósítja, s ezen szaktudományok a megfogalmazódott érzékenységtől, mint valós tudományos apparátus bevetését igénylő kihívástól inspirálva a műértelmezésen túli tevékenységeket – attól félvén, hogy azok korlátozni, vagy netán visszanyesni kívánják tárgyterületük nehezen kivívott autonómiáját – igyekeznek száműzni az általuk felügyelt professzionalitás terrénumáról, s tovább utalják az általánosabb érvényű (pl. társadalom) tudományok hatáskörébe. Problémamegoldó potenciáljuk egy része pedig a legitimálandó művészeti terület (irodalom) médiumát adaptálva a tudományos beszédmód játéktárához stilisztikai fordulatot hajt végre, s a szép/csúf értékduálja mentén orientálódva is igyekszik feltölteni a műértelmezések és az elmélet 'érveléstechnikáját' a potenciális fogyasztók részéről várhatóan örömmel fogadott, minden esetre számukra ismerős (s ez már fél siker – P. B.) elemekkel. Persze ez csak az 'irodalomtudomány' esetében megy ilyen simán, hisz mozgásba- vagy szövegbeöntöten jóval nehezebben lehetne közvetíteni a tudományos eredményeket a mégoly hálás felhasználóknak, mivel a műértelmezés kommunikálhatósága hagyományosan szöveg formában materializálódik.

3.1.1. Az irodalmi kommunikáció¹² alapegysége: a kommunikát és megjelenése: a szöveg

A konstruktivista tudományelmélet eredményeire támaszkodó empirikus irodalomtudomány (EIT), mivel – a rendszer-szerűség megnyilvánulásnak tanulmányozásán túli – ténylegesen megragadható tárgya, a kommunikát interperszonálisan nem hozzáférhető, s így néhány alapvető, a tudomány diskurzusának minimális keretfeltételéhez tartozó nagy hagyományú követelménynak (pl. a megismételhetőség) nem tesz eleget, ezért annak bázikus konkretizációját, a jelentésadekvátság anomáliájától megszabadított szöveget állította vizsgálódásai fókuszába, azaz az irodalomtudomány ágensei mű- és rendszerértelmezéseikről (elmélet) egyaránt szövegek formájában próbálják orientálni avatott (az irodalmat professziószerűen fogyasztó, illetve intézményrendszerének egyéb szegmenseiben is részt vevő) és avatatlan olvasóikat, kollégáikat és az időben erősen, vagy kevésbé el-különböződött 'önmagukat'. Egyébként ezt csinálja a szaktudomány nem konstruktivista, sőt a konstruktivizmust (hozzá hasonlóan – P. B.) elvető része is, de az irodalom alrendszerének minden más, mezei és kanonizált szereplője úgyszintén. A különbség az, hogy az előbbiek mindezt reflektáltan, (tudomány)-'elméletileg megalapozott módon' teszik.

3.1.2. Az irodalmi kommunikáció (szöveg)szintjei: a) létrehozás, b) befogadás, c) közvetítés, d) feldolgozás

a) Az irodalmi (szöveg)létrehozás az irodalom professzionális intézményrendszerében az írói kódok mentén konstituálódik, s szépirodalmi alkotásokat eredményez. Az intézményrendszeren belül létrejött azon szövegek, melyek konvencionálisan nem tekinthetőek/aktuálisan nem tekintődnek (szép)irodalmi (primer) szövegeknek, az iro-

¹² (az irodalmi kommunikáció) Ez egy afféle szórszálhasogató luhmannita 'pontosítása' az odoricsi/schmidti hagyomány irodalmi cselekvés terminusának. A hozzá tartozó kódok eredetileg nem binárisak. – P. B.

dalmi kommunikáció más (szekunder) szintjeire¹³ sorolandók. A szépirodalmi szint értékduálja a szép/csúf.

b) Az irodalmi befogadás (köznapiban: a műértelmezés, még diffúzabban: a szépirodalmi szövegek olvasása) az ún. olvasói kódok mentén orientálódik, s az intézményrendszer vélhetőleg leggyakoribb kommunikációs formája, még akkor is, ha többségében – és itt ne csak a 'naiv olvasókra' gondoljunk – nem eredményez interszjektívva tehető kommunikátbázist, azaz szekunder szöveget. Értékduálja az intézményrendszeren belüli generális szép/csúf aktualizált megszorításával érvényesül: befogadható/befogadhatatlan¹⁴.

c) Az irodalmi közvetítés elősegíti vagy késlelteti (durvább esetben megakadályozza) a szépirodalmi szövegek piacra jutását (a professzionális intézményrendszer szervezeti formái által lehetővé tett intézményekben való megjelenést), felelős annak megvalósulásáért, s az ún. cenzori kódok¹⁵ mentén orientálódik. Értékduálja az átengedhető/visszatartandó¹⁶.

Az irodalmi feldolgozás 'igazából' (a Pokol kollégának köszönhetően immár általam is követett elmélet [PIE] normáinak megfelelően) már az (irodalom)tudomány intézményrendszerébe lenne sorolandó, az empirikus irodalomtudomány (EIT) szellemében: a kritikusi kódok¹⁷ szerint orientálódik. (Többnyire azonban a tudomány igaz/hamis értékduáljának kiterjesztett verziója próbál általa érvényre jutni. – P. B.)

3.1.3. Az irodalmi kommunikáció csoport- és szervezeti szintje

A csoporthoz és a szervezethez való tartozást (azaz megfelelő tagsági viszony létesítését, fennállását és megszüntetését) az különbözteti meg egymástól, hogy míg az előbbi önkéntes és a felek kölcsönös megállapodása alapján realizálódik, illetve bomlik fel, addig az utóbbi formalizált feltételekhez kötődik, melynek körülményei a jogrendszer értékduálja mentén konstituálódnak: alapszabály, tagdíj, egyesületi törvény, ha a civil szféra részét képezik a magánkezdeményezés következtében létrejött irodalmi kommunikációt (is) ellátó szervezetek; még szorosabbak a megkötések, ha a közigazgatás fennhatósága alá tartozó közalkalmazotti minőségben töltenek be egyet-egyét az irodalmi kommunikáció fennvázolt módozatainak valamelyikéből a magukat kivételezett helyzetben¹⁸ tudható irodalmi cselekvők.

¹³ (más szintek) A dehonesztáló szekunder jelölés valószínűleg védeni szándékszik a szépirodalom státusát.

¹⁴ (befogadható/befogadhatatlan) Az általam itt javasolt, megszorított érvényű (nem egészen univerzális, azaz nem az egész professzionális intézményrendszerre kiterjedő, hanem csak az egyik, sajátos funkciót ellátó szegmensére érvényes) értékduál a felhasználó kompetenciájára vonatkozik, s nem mond értékítéletet a szövegről.

¹⁵ (cenzori kódok) Én sem tudok jobb terminust javasolni, ugyanakkor kötelességemnek tekintem felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy e terminus diffúz használata szociokulturálisan túl van terhelve, s elfedi a közvetítésnek a szöveg piacra jutását elősegítő, pozitív pólusát, miközben túldimenzionálja a szövegek ugyanonnan való kiakasztásának lehetőségét. – P. B.

¹⁶ (átengedhető/visszatartandó) Az értékduál első tagja a közölhető lenne, akkor viszont ismét kimaradna a közvetítés ösztönző dimenziója (pl. a pályázat kiírás intézménye).

¹⁷ (kritikusi kódok) Én ezt nem, illetve csak megszorításokkal tartom szerencsés terminusnak, később talán kiderül, hogy miért. – P. B.

¹⁸ (kivételezett helyzet) A kilencvenes évekre az állam – egyéb iránt, pl. a kikülönülés elősegítése szempontját tekintve üdvözlendő módon – oly mértékben vonult ki az 'irodalmi élet-

Az irodalmi kommunikáció a) és b) pontban nevesített módjára inkább a csoport-szint a jellemző. Léteznek (bevallottan vagy impliciten) alkotói közösség-szerűen szövegeket létrehozó laza csoportok, egy-egy lap körül kialakult ún. műhelyek, de a szélesebb szakmai nyilvánosság elé az így létrejött szövegek is csak az irodalmi közvetítés lépcsőjén átszűrve, a szerkesztőség által felvállalt ~~cenzori tevékenységek~~ következtében jutnak el. (A nyilvánosság újabb kori formája a világháló, ahol a saját honlappal rendelkező ágensek [egyének és csoportok egyaránt lehetnek] képesek kiiktatni a piacra jutás ezen korlátozó/felügyelő szegmensét – bár egyelőre ez csak szimbolikus tőkével kecsegtető formája a rendszerbe való belekerülésnek.) Az irodalmi befogadás ilyen jellegű csomósodása már nem jellemző az irodalom alrendszerének professzionalizálódó köreire. Az értelmezői közösségek amatőr formái, az olvasókörök még talán itt-ott előfordulnak, de az intézményesedett 'együttes olvasások' inkább a szervezeti szinten, s ott is az irodalom alrendszerén túlra mutató helyszíneken realizálódnak.

A c) és d) alá sorolt kommunikációs tevékenységek azonban igénylik az összetettebb szervezeti formákat. A klasszikus közvetítói tevékenységet végző lap- és könyvkiadók kénytelenek alávetni magukat a 'többes racionalitásnak', s a jogrendszer, valamint a gazdaság sajátos logikájával is számolniuk kell, ha meg akarnak maradni a piacon. Az intézményrendszeren belül egyébként itt zajlanak a leglátványosabb – konstruktivista értelemben vett – kiszektálódási (differenciálódási – P. B.) folyamatok, itt a legélesebb a harc mind az olvasók toborzását, mind a kiadás forrásait kereső legitimációs tevékenységeket illetően. Így aztán az alrendszer autonómiája is ezen a téren a legsérülékenyebb. A feldolgozás (d) a tudomány szervezeti szisztémájába ágyazottan lenne illő, hogy orientálódjék. Kivétel a (nem szak)kritika, mely a szöveglétrehozás paradigmajelöltjeinek harcában játszik szerepet.

Van viszont az irodalmi szövegek befogadásának két olyan formája, ami ezen, azaz a szervezeti szinten realizálódik, még ha formálisan az irodalom professzionális intézményrendszerén túlra is kerültek, az egyik az irodalomoktatásban zajlik (a felsőfokúban műinterpretációnak, az alsóbb fokokon műelemzésnek hívják), ez köztes terület képez, a másik a szaktudományban, s elvben nem kellene, hogy köztes terület legyen, újabban terjedő gyakorlata viszont ehhez vezethet, hisz a tudományosság érvelési technikáját egyre sűrűbben és erőteljesebben elegyítik az irodalmi szöveglétrehozás alkotói (szép/csúf) kódjaival (a kolléga által is oly szívesen használt erotikus hozzáállással – P. B.), s egyre nagyobb az igény, hogy műértelmezési mintákat hozzon létre, ennek pedig elvileg nem a tudomány hatáskörében, szervezeti szintjén kellene történnie.

3.1.4. Az irodalmi kommunikáció intézményei: az irodalom diskurzusának műfajai: recenzió, esszé, tanulmány

A professzionális intézményrendszerek elmélete mögül azonban némileg kiütözik a szellemi nagypapa, Talcott Parsons spekulatív öröksége, hisz az alrendszerek univerzális értékduáljai még az összetett szervezeti formákkal bíró, erősen intézményesedett alrendszerek esetében, mint amilyen az irodalom, sem találja szembe magát vegytiszta kommunikációs eljárásokat megjelenítő szövegekkel. A primer, szépirodalmi szövegek

---

ből, hogy a diffúz kommunikációkra hagyatkozó érdeklődőhöz szinte nem is jut el más az irodalom alrendszerével kapcsolatos információ, mint az ezen 'visszásságot' felhánytorgató mediatisztált történetek.

esetében még talán eldönthető, hogy az irodalmon túli médiumok értékduáljainak eléggé identikus átépítési formáját mikor nem sikerült megvalósítani az irodalmi kommunikációs státusra pályázó textusokban. A szekunder formák esetében ez már sokkal összetettebb feladat. Es akkor ott vannak még az irodalom értékduálját közvetítő-popularizáló eljárások: a tárcsa, a recenzió és az interjú.

A tárcsa az irodalmi szövegek médiumát, a stílust próbálja közvetíteni a tömegkommunikáció csatornáin keresztül, általa egy-egy szerzői funkcióval nevesített eljárás mód (szerzői stílus) popularizálódhat, juthat el a potenciális olvasók szélesebb rétegeihez, s ha az élményszerzés médiumának szórakoztató/unalmas értékduálja maga felé tudja fordítani a számára teret biztosító média közönségének érdeklődését, akkor sokat haladhat előre az ügy az irodalom alrendszerén belül a szép/csúf és a rentábilis/nem rentábilis kettős racionalitásának egybeesését illetően is. A recenzió viszont a tájékoztatás médiuma révén szolgál információval (bír hírértékkel – P. B.) egy-egy új irodalmi kiadvány megjelenéséről, egy-egy (irodalmi)műalkotás aktualitási szintjéről, s többnyire a szakmai feldolgozásra vonatkozó jóslásokba is belebecsátkozik. Az interjú viszont a szöveg kontextusát próbálja a 'szerzői elv' révén hozzáférhetővé tenni a 'naiv olvasó' számára, miközben újratemti a jelentésanomáliát. (Sőt: még a luhmanni forma/kontextus kettősségre sincs tekintettel. – P. B.)

Az esszé viszont az irodalom alrendszerének adekvát műfaja. Szerepe hasonló mint a tudomány esetében az elméleté, hisz általában egy-egy alkotói hitvallás összefoglalására – önreflexiójára – tesz kísérletet, de ha ebben a mértékben nem is tekinthető minden konkretizációja összefogottnak, akkor is hagyományosan belőle nyer a szakma megerősítést egy-egy szerzői funkció stílusjegyeinek explikálásához. Funkcióval bír a szöveglétrehozás kódjainak legitimálási eljárásában, hisz megkönnyíti a mellette való érvelést, így közvetve a mások olvasatai által vezéreltek nem elhanyagolható tömege részéről való befogadást, miáltal elkerülheti a kiszektálódást – na jó: differenciálódást –, azaz eldőlhet, hogy bele tud-e illeszkedni (értsd: nem lóg-e ki túlzottan) a számára a működés keretfeltételeit biztosító irodalmi diskurzusba/ból. A kritika is hasonló szerepet tölt be, és sajátos szimbiózisban él a szépírói esszével (műfaját tekintve maga is az, persze szekunder jellegű – P. B.). Szerzői, stílári eljárásokat, irodalmilag identikusnak gondolt viláértelmezéseket próbál meg elfogadtatni/kirekeszteni az irodalom professzionális intézményrendszerének komplex működésű piacán/-ról.

A tanulmány viszont értékduálját tekintve retorikus műfaj. Az irodalmi feldolgozás eszköze, a tudomány és művészet kettős racionalitásának igyekszik megfelelni amikor – a megrendelők nyomásának engedve (az üzlet az üzlet) – műértelmez (rendszerértelmezés helyett – P. B.), némi identitásbéli zavart vélek nála felfedezni, mivel nem ritkán nevezi magát szakkritikának. Az EIT pedig határozottan a művészet értékduálja mentén orientálódónak gondolja a műértelmezést, így a retorikus (tudományoskodó) műértelmezést is. Ráadásul ez – a popularizálódott paradigmajelöltek igazságérvényeinek mintájára – könnyen elveszítheti ideologikusságát rejtő lenge fátylát, s akár dogmává is merevedhet.

A gyakorlatban azonban inkább csak a diszkurzív tér kényszerítő ereje révén határozódik meg az egyes szövegek 'státusa'. A szövegek maguk kevert orientációjúak. Egyaránt rendelkezhetnek irodalmi, tömegkommunikációs és tudományos dimenzióval (hogy csak az imént érintett területeket soroljam).

3.2. Az irodalmi kommunikáció kiterjedtsége: elitizmus/popularizmus/populizmus

Hajlamosak vagyunk (véltetőleg szocializációs okokból – P. B.) irodalomként csak 'az igazán szép' szépirodalmat tételezni, azaz az ún. elit vagy arisztokratikus irodalmi alkotások szövegtömegét tekinteni szépirodalomnak, az ide be nem került szövegek halmazát, bár sikeresen átestek az irodalmi közvetítés előszelektációs mechanizmusán, s megjelenhettek az irodalom professzionális intézményrendszerének szervezeti által határolt diskurzustérben, úgy kezeljük, mintha nem lennének jogosultak arra, hogy a szépirodalom kitüntetettjei közé soroltassanak. Ez részben ön(rendszer)kritikát jelent, mely a szelektációs mechanizmusok elégtelenségére apellál, részben 'spontán intoleranciát' rejt: a saját ízlés/értékvilágunktól eltérő, az azzal szembe helyezkedő alkotói eljárások létjogosultságának el nem ismerését. Azt illetően ugyanis minden valószínűség szerint könnyen közös nevezőre jutnánk, hogy a rendszerben futnak oda nem való szövegek, de hogy melyek ezek, azt illetően már nem igazán lenne képes a szakma konszenzusra jutni.

A csomósodások a politikum és a szórakoztatás irányai mentén valószínűsíthetőek. Azaz vannak szépirodalmiak szánt szövegek, melyek számunkra inkább politikai-lag/ideológiailag orientáltak (ezt a korpuszt képviselői irodalomként is szokás emlegetni – P. B.), s vannak olyanok, melyeket inkább az elsődleges élményszerzés értékduálja (szórakoztató/unalmas) mögé utalnánk. Sántha Attila egy írásában¹⁹ ezeket is külön kánonra tartja jogosultnak, s elveti az elitizmus/arisztokratizmus jéghegyének vízszint alatti, beláthatatlan, s ugyanakkor leértékelt szövegekként való kezelését. Javaslatára szerint több, az itt felkínáltak tükrében három, párhuzamos kánonnal kellene számolnunk, amelyek mindegyike jogot formálhat az irodalmiság ismérére.

Ezt a jogigényt én is indokoltan vélem, bár nem egészen azonos érvek alapján. Én szépirodalmi jellegűnek gondolok minden olyan szöveget – ha ez eddig nem lett volna eléggé egyértelmű –, amely bekerült a szépirodalom professzionális intézményrendszere által működtetett szervezeti keretek közé, s így a szakma egy bizonyos része a stílus médiuma által orientálódottnak vélte. Az, hogy ezek a populizmus (helyes/helytelen) és/vagy a popularizmus (szórakoztató/unalmas) értékduáljai mentén is orientálódnak, még nem lehet kizáró ok. Ez számomra egyrészt azt bizonyítja, hogy az irodalmiság megítélése történetileg nem állandó, normatív szempontokból áll össze, másrészt hogy a kikülönülés zajló folyamatában az irodalom alrendszere még aránylag nagy mozgásteret bír, szabad terület.

3.3. Az irodalmi kommunikáció médiuma: a stílus megújulási képessége

A konstruktivista tudományelmélet megkülönböztet kognitív és triviális rendszereket. Az utóbbiak mindig ugyanazt az eredményt produkálják változatlan feltételek mellett, az előbbieket viszont képesek 'tanulni', azaz tapasztalataikat fel tudják használni a rendszer önépítéskor. Az irodalmat én ilyen kognitív rendszernek gondolom, melynek – mivel mentális képességekkel bíró pszichikai rendszerek kommunikációs kísérletei révén konstituálódik – lehetősége van arra is, hogy az időben felhalmozódott variációkat számon tartva szelektáljon, s újítsa meg önmaga játéktárát. Mivel az irodalom önmegújulásának folyamatát nem befolyásolják a közvetítés mechanizmusán túl

¹⁹ (egy írásában) Sántha 1996

más normatív szelekciós és előzetes legitimációs eljárások, ezért az irodalom kognitív megújulási képessége igen nagy variációs lehetőség számmal (Pokol kollégámnak is tetőző diffúzsággal szólva: szabadsággal) bír.

3.4. A stílus közvetett 'befolyásolhatósága'

A stílus (konstruktivista értelemben használva – P. B.) maga is világinterpretáció, így óhatatlanul tartalmaz más médiumokból átszivárgott popularizált elemeket (az irodalmiság téje ezek identikus átépítése), melyek befolyásolják működését. A funkciók szerint kikülönült alrendszerek hatásának az életvilágba való begyűrűződése a habermasi terminológia révén 'gyarmatosodásként' terjedt el mind a tudományos, mind a diffúz használatban. Ezt a sorsot kölcsönhatásaik révén az alrendszerek sem kerülik el. A szépirodalom értékduálja is 'gyarmatosodásnak' (a PIE felől nézve nem kívánt befolyásolásnak – P. B.) van kitéve:

a) A tudomány inklúziója által (a tudományos igazság kihatása a stílusra)

A tudományos igazságok diszkurzív keretükből, versenyhelyzetükből kiszakadva, többnyire a közvetítő-popularizáló eljárások révén kerülnek át az irodalom alrendszerének terrénumára, kivételt képeznek a szaktudomány általi közvetítettségű 'igazságelemek', melyek kevésbé vannak kitéve a leegyszerűsítő értelmezések veszélyének, bár ekkor sem árt a magát egyedül érvényesítő hirdető, szubsztanciális igénnyel fellépő igazságigényt alávetni az identikussá tevés eljárásainak, így talán még a diffúz kommunikáció elképzelése is elképzelhetővé válik, s szép(pé is) lesz az, ami ('eleve') igaz.

b) A politika inklúziója által (a hatalmi/ellenzéki távlat és a legitimációs eljárások)

A politika (a fukuyamai értelemben vett liberális demokráciák életviszonyai közepe – P. B.) csak a kettős racionalitás alól kibújni igyekvő professzionális intézményrendszereket képes tartósan befolyásolni (más politikai berendezés mellett a kikülönülés egyébként is csak nominális, a szocialitás minden szintje és formája a hatalom logikájának alávetett). Ha az irodalom intézményrendszere rövid távú támogatások reményében nem mond le önnön legitimációs eljárásainak, az éppen aktuális játéktárak értékelési, jutalmazási/szankcionálási módjainak érvényesítéséről, akkor minden esélye megvan arra, hogy sikeresen szálljon szembe a politika részéről történő ilyen kísérletekkel. Egyébként minden közvetlen (a szakmai nyilvánosság prizmáján át nem engedett) támogatási formával reputációs listáinak (kánonjainak) torzulását, azaz az addig kivívott autonómiáját kockáztatja.

3.4. Az irodalom értékduáljának közvetett kiterjesztése az oktatásra és a tudományra

Az oktatás köztes területére – a sajátos szervezeti szimbiózis révén – eleve csak a tudomány területéről érkehetnek külső értékduálok mentén orientálódott eljárások. Az irodalomtudomány, mint szaktudomány, képes továbbadni az oktatás számára a kilencvenes évek trendjét, az erotizált tudományos beszédmódot, de az az oktatás közép és alsóbb szintjeire nehezen, időigényesen tud csak eljutni, hisz az oktatás ágensei sokkal inkább ki vannak téve formalizált normatív eljárásoknak eszköztárak megújítása során, mint maguk a művészetek. A tudomány ágenseinek azonban, amikor elfogadják ezt a tudomány hagyományos beszédmódjáról (retorikus) a művészetére (erotikusra) váltó stilisztikai fordulatot, azzal is illik tisztában lenniük, hogy bár tudományos levezetés eredményeként lehet érvelni az erotikus és a retorikus megszólalás egyenrangúsága mellett, de e váltással, illetve – puhábban – regiszterkeveréssel médiu-

mok is keverednek, s ez egyfelől, a feldolgozandó szakma (szépirodalom) képviselői felé kiterjeszti legitimációs mozgásterüket, másfelől viszont a tudomány értékduáljától távolodván csökkenti is a szaktudományon belüli érdekérvényesítő potenciáljukat.

4. Az irodalomtudományról mint köztes területről mondottak összefoglalása

4.0. Az irodalomtudomány mint köztes terület

Az irodalomtudomány státusa a múltban is csak az ún. szellem- vagy interpretatív szaktudományok tudományelméleti bázisának az ún. valóság tudományok módszertanától való elkülönítése (értékduálján korlátozott, másként történő érvényesülése) révén vált védhetővé a tudomány professzionális intézményrendszerének kikülönülése során. A konstruktivista, a világ megismerhetőségét ismeretelméletre szűkítő tudományelmélet ezen dualizmus áthidalására (az igaz/hamis értékduál érvényességének egységesítésére) tett kísérletet, de meglátásai nem estek át még olyan hatásfokú (sikerű) közvetítő-popularizáló eljárásokon, hogy 'igazság-tételei' legalább a szaktudományok esetében sikeres (forradalmi) nézőpontváltásokhoz vezettek volna. Ennek több oka is lehet. Az irodalomtudomány egyes magyarított iskoláiban lezajlott ugyan a konstruktivista tudományelmélet alapjainak szelektív átépítése, azaz beszélhetünk a nézőpont némi nemű eltolódásról, de ez irányba mutató radikális váltásról nincs szó.

Az átvenni nem kívánt eszmék közül látszik sarkalatosnak, s ezek figyelembe nem vételére alapozza az irodalomtudomány köztes területté való átcsúszásának tendenciáját (s erre nem mint a radikális konstruktivizmus megvilágosító eszméjét elutasítókat fenyegető sötét veszélyre, hanem mint a műveleti konstruktivizmus paradigmájából szemlélő előtt konstituálódni látszó eseménysorra szeretném a olvasók figyelmét felhívni²⁰) azaz a:

- a) az műértelmezés szép/csőf szerint orientálódása
- és az
- b) az erotikus és a retorikus beszédmód alrendszerfüggő értékduáljaira.

4.1. Kísérlet a tudomány értékduáljának kiterjesztésére: a szakkritika

A szakkritika akkor látszik átváltani köztes területté, amikor saját, a tudományosság diszkurzív keretfeltételeit mind eredményeiben (igaz/hamis), mind külsőségeiben (retorikus) megtartani igyekvő beszédmódjának tárgyterületét a műértelmezést teszi meg, s az igazság (kompetencia) birtokosának nehézvértjében foglal állást az alkotói eljárás módok (játéktárak) érvényesítésének (kritikus) küzdelmében. Számításba illene vennie, hogy e konstruktivista szempontból pályamódosításnak minősülő tette nem mentheti át az addig felhalmozódott reputációs tőkéjének minden dimenzióját, s a más típusú (heterogénebb) szocializációjú befogadók (saját stiláris kompetenciájuk függvényében orientálódva) esetleg értelmezhetetlennek minősítik érveléstechnikáját. (A szerephalmozásokat persze nem lehet, s nem is kell 'kiküszöbölni', legfeljebb reflektáltta lehet tenni.)

²⁰ (figyelmét felhívni) Mindenki lépik egyet. Pokol kolléga a konstruktivizmust illető aggályait illetően, én a konstruktivizmust radikális vonulatának képviselőjét illetően. (Együttműködésünket lehetővé tevő nevezőként előzetesen Luhmann műveleti konstruktivizmusát jelöltük meg. – P. B.)

4.2. Kísérlet a szépirodalom értékduáljának kiterjesztésére: az esszé

A szaktudomány diskurzusterében terjedni látszó esszé műfaja, nem azért jelent szerintem megvitatásra javasolandó problémát, mert a laikus szemlélő számára újra elfogadottá tesz egy az 'élménytudomány' kiszelektálásával már a mezőtől megszabadított műfajt, hisz világinterpretáció tekintetében e két felfogás igen távol esik egymástól, hanem mert a tudományos eredményeket, látásmódokat közvetítő (olykor popularizáló) szerepe²¹ mellett, az irodalomtudomány önlegitimációját is átölthetja egy másik értékduál mentén orientálódó közege, miközben saját eredeti közegében csökkenhet ugyanezen képessége.

4.3. Az empirikus irodalomkutatás eddigi kudarcai

A magyar nyelvterületen zajló konstruktivista tudományelméleten alapuló irodalomtudományos kezdeményezések kérészettségét abban látom, hogy túlságosan is elébe mentek a tárgyterület által orvosolandónak vélt, főként műértelmezési problémák kezelésének, s csak érintőlegesen foglalkoztak a tárgyterület ágenseit kevésbé izgató kérdések, nevezetesen az irodalom működésének, az irodalom rendszer diskurzív keretegyüttesének az értelmezésével. Pedig ez utóbbinak mind a professzionális, mind a diffúz dimenzióban való kutakodása is az irodalomról való ismeretek elmélyítését jelentheti, még ha nem is kecséget gyors, az intézményrendszer napi gyakorlatában is könnyen kamatoztatható eredményekkel. A tudományosság viszont egy ilyen kísérlet által csak erősítheti mind irodalmi, mind diffúz pozícióit. (Persze az esetleges eredményeket szükséges lesz majd megfelelő módon kiközvetíteni. – P. B.)

BIBLIOGRÁFIA

- KUHN, Th. S. 1984, *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő 1995, *Történetiség · Megértés · Irodalom*. Budapest, Universitas.
- LUHMANN, N. 1996, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója*. =: Testes Könyv I., Szeged, Ictus deKON-KÖNYVEK 9. 113–158.
- ODORICS F. 1988b, *Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?* In: Helikon, 1989/1. 4–22.
- ODORICS F. 1990, *SZÖVEG: a konstruktivista szöveg*. In: Literatura, 1991/2. 145–152
- ODORICS F. 1991, *Empirizmus vagy konstruktivizmus?* In: Literatura, 1992/1. 26–47
- ODORICS F. 1996, *Empirizmustól a KONstruktivizmusig*. Szeged, Ictus/deKON-KÖNYVEK, 9.
- POKOL B. 1991, *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest, FKI.
- POKOL B. 1997, *Szociológiaelmélet*. Budapest, FKI.
- SÁNTHA A. 1996, *A populáris irodalom elmélete (f)elé*. = Pompeji, 1996/3-4.

(Ferdítette: PAPP TIBOR)

²¹ (közvetítő [popularizáló] szerepe) Ez önmagában csak megkönnyíti a szaktudomány, s közvetve a tudományelmélet társadalmi elfogadtatásának folyamatát.